

В.М. Ткаченко
д.і.н., проф., чл.-кор. НАПН України,
головний науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОДОЛАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО СПАДКУ РОСІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОСІЙСЬКИХ АНАЛІТИЧНИХ СЛУЖБ)

У роботі розглянуто проблематику тоталітарного спадку в сучасній Росії на базі матеріалів російських аналітичних центрів. Проаналізовано міркування провідних російських аналітиків стосовно внутрішньої та зовнішньої політики Російської Федерації в умовах протистояння з Заходом. Виявлено нездатність побудови в Росії в найближчій перспективі громадянського суспільства при умові збереження авторитарних тенденцій в економіці та політиці. Зазначено суперечливий характер політики правлячої верхівки Росії та небезпека для держави вирішувати внутрішні проблеми зовнішніми авантюрами, що може мати згубні наслідки для майбутнього країни.

Ключові слова: Російська Федерація, тоталітарний спадок, аналітичні центри, пострадянський простір, авторитарний режим.

On the Issue of Overcoming the Totalitarian Heritage of Russia (on the Basis of the Materials of the Russian Think-tanks)

The article considers the problem of totalitarian heritage in modern Russia based on materials from Russian think-tanks. The article analyses the reasoning of influential Russian analysts regarding the internal and foreign policy of the Russian Federation under conditions of confrontation with the West. The inability to build a civil society in Russia shortly has been revealed in maintaining authoritarian tendencies in the economy and politics. The controversial nature of the policy of the ruling top of Russia and the danger for the state of solving problems in-house by external ventures have been emphasized. This could have harmful consequences for the future of the country.

Key words: Russian Federation, totalitarian heritage, think-tanks, post-Soviet space, authoritarian regime.

Точка неповернення. Більше тридцяти років пострадянської доби у РФ були позначені невгаваючим пошуком «російської ідеї». Водночас «нові рубежі» очільники політичної номенклатури (але далеко не еліти!) уявляли по-своєму. Одні заявляли про доцільність запозичення світового досвіду соціально відповідальної держави, інші брутально перейняли жадобу влади й власності, треті взяли за відродження великодержавності.

В результаті відбулося формування авторитарного олігархічного режиму з його подальшою еволюцією до тоталітаризму й фашизації суспільства. Стаття Путіна «Про історичну єдність росіян і українців» знаменувала собою скочування до ідеології, політики й практики нацизму у «остаточному вирішенні українського питання» на зразок гітлерівської стратегії «остаточного вирішення єврейського питання». І тут мало кого можуть перекопати запевнення директора Московського центру Карнегі, члена Ради із зовнішньої і оборонної політики Росії Дмитра Треніна, що, мовляв, «у російській культурі немає місця расизму, а антисемітизм – державний і побутовий – вважається ганебним, осуджуваним явищем» [2].

Що вже говорити про виправдання агресивної політики Росії щодо України. Той же Тренін цинічно заявляє, що широкомасштабне воєнне вторгнення в Україну переслідувало конкретну ціль: «вирішити силовим способом низку геостратегічних завдань в Україні і – ширше – на європейському напрямі в цілому. В політичному відношенні Росія зійшла з орбіти Заходу ще в середині 2000-х рр.; економічний та інтеграційний проект «Великої Європи» був остаточно похований в середині 2010-х, з тих пір ситуація стала погіршуватися. У лютому 2022 р. відбулося якісне зрушення: наростаюча конфронтація із Заходом набула форми опосередкованої війни Росії із США та НАТО на території України. Ця війна вписується в складний процес зміни світового порядку...» [2].

Щоправда російські аналітики і не приховують того факту, що саме Росія, шляхом нагнітання хаосу, стала ініціатором ревізійницького перегляду світового порядку: «Силові дії Росії в цьому контексті – розпочинаючи з війни на Кавказі в 2008 р. і особливо з української кризи 2014 р. – відіграли роль спускового гачка, що задавав геополітичні зрушення. Військова операція 2022 р. стала щонайважливішим рубежом. Точка неповернення у відносинах Росії з Америкою і Європою пройдена» [2].

Ідейно-політична криза. З огляду на зазначене слід аналізувати всі прояви поглиблення кризи в російському соціумі, які в подальшому можуть дати поштовх до осмислення глобальних зрушень у світі й наступного переосмислення основних напрямів можливої еволюції російського суспільства. Дати вичерпну відповідь щодо того, чи ця еволюція буде у бік європеїзації, чи навпаки – у бік азіатського способу життєдіяльності – на сьогоднішній день видається передчасно. Достеменно можна лише стверджувати, що насаджувані Кремлем тоталітарні тенденції унаочнюють поглиблення кризового стану Росії. І це має стати лейтмотивом подальшого наукового аналізу.

Наразі, доки в Кремлі править Путін, домінуючою є тенденція відмови від «позиціювання Росії не лише як великої європейської держави, невіддільної частини балансу сил на континенті, але і як складової частини загальноєвропейської цивілізації». Поки що протистояння Росії засадам європейської цивілізації пояснюється московськими аналітиками таким чином: колективний Захід не міг включити у свою спільноту настільки крупну величину, не розхитавши основи своєї конструкції, а Росія, зі свого боку, не могла підпорядкуватися європейським правилам, оскільки, мовляв, самостійність Росії «тісно вплетена в її ДНК». А вже коли справа доходить до генетики, то підставою для повного розриву із Заходом стала не помилка, а сувора «необхідність для Росії сприймати себе не лише як окрему від Європи політичну одиницю, що об'єдналася на західній платформі, але і як самостійну – насамперед по відношенню до Європи – цивілізацію» [2].

Україна ж навпаки – обрала шлях європейської цивілізованості. Росія тим часом проголосила себе окремою державою-цивілізацією. У поняття держави, брехливо декларують російські ідеологи, вона включила «насамперед здатність утримувати в органічній єдності й рівності різномірні елементи. Це утримання можливе завдяки потужному державному началу, що відіграє роль надійного стрижня й гнучкого каркасу... Саме спільна держава є цюнайважливішою цінністю для цієї складної цивілізації» [2].

Отже, в даній ідеологемі знаходить свій вираз тенденція до фашизації країни, де не держава для людини, а людина для держави. А тим часом серед людей втрачається віра у систему цінностей, що сповідуються цією державою. Тож щоб знайти пояснення процесу роз-

паду імперської держави, Дмитро Тренін вдається до таких пасажів: «Російська імперія розпалася не стільки під впливом тягаря Світової війни, скільки внаслідок втрати віри й довіри верховній владі. Радянський Союз загинув не стільки в результаті дефіциту товарів у магазинах, скільки від брехливості офіційної ідеології, що дедалі більше розходила з реальним життям». Де вже тут говорити про «органічну єдність і рівність різнорідних елементів»? [2]. Нинішнє широкомасштабне вторгнення Росії в Україну стало наочним доказом того, що шовіністичні великодержавні заяви Кремля суголосні з людожерською практикою.

Тим часом, успіхи Збройних Сил України засвідчили нездоланну силу українського народу, праведність обраного ним шляху до європейської цивілізованості. І це стало справжнім шоком для білякремлівських аналітиків. За словами голови президії Ради із зовнішньої й оборонної політики Федора Лук'янова, «Те, що розпочалося в лютому 2022 р., перевернуло зовнішню й оборонну політику, поставило усіх в умови, що здавалися неможливими ще декілька місяців тому, підвело ризику під епохою» [1]. Постало питання «про створення нової основи для розвитку», «формування не декларативного, а справжнього консенсусу, створення такої моделі взаємодії суспільства і держави, котра вивільнить енергію першого і забезпечить ефективне функціонування другого» [1].

Тобто, перед Росією постали відвічні питання про систему цінностей, які традиційно не знаходили відповіді впродовж усієї історії, і до яких плин життя повертає щоразу після чергової кризи й суспільної смуту. Все настирливіше, хоча й обережно, серед найбільш довірених осіб Кремля, висловлюються думки, що «народу сучасної Росії належить переосмислити себе і свою країну, розібратися з основами самосвідомості й світобачення й визначитися з тим, куди має вести російський шлях» [2].

Внутрішня політика. До яких же висновків і прогнозів приходять російські аналітики з питань кризової політики? Прикметним є те, що вони з повагою ставляться до досвіду практичної політики ХХ і початку ХХІ століть: «Відмова від комуністичної ідеології й засудження злочинів радянського періоду не повинні заважати можливому використанню тих чи інших соціальних практик ХХ століття» [2]. При цьому аналітики закликають не відмовлятися від «історичних форм

російської держави» – набутих чи то у формі Російського царства, чи Російської імперії, чи СРСР чи то перевидані у нинішній формі російської державності. Що найголовніше – пошуки новітніх форм російської державності не повинні заважати використанню «соціальних практик ХХ століття» [2]. Тоталітарна державність при тому має бути збережена, хоча й належним чином набути нового декору.

Які варіанти трансформації прогнозуються білякремлівськими аналітиками? По-перше, головною сферою, що визначатиме майбутнє Росії, мала б стати внутрішня політика. Санкційна політика Заходу принесла свої результати: Росія хоч-не-хоч змушена опиратися на власні сили. А ці форс-мажорні обставини несуть з собою ризики посилення мобілізаційних заходів і централізованого управління. Принаймні уже в нинішньому дискурсі відкидаються варіанти, що «за умов економічної війни та зовнішніх зусиль щодо ізоляції Росії можна зберегти курс у рамках «ринкової доцільності» й дотримання якихось глобальних правил, щоб потім повернутися до продуктивної взаємодії з колишніми/майбутніми партнерами – нинішніми супротивниками». Отже, курс на автаркію завідомо притлумлює ринкові відносини й посилює фактор «ручного управління».

Одночасно приходить усвідомлення того, що для посилення жорсткості авторитарного управління, на відміну від Китаю, путінській Росії бракує необхідного економічного потенціалу. А тим часом «суспільство і економіка знову кинуті в режим виживання». При цьому «державна не зможе компенсувати збитки від кризи, хіба що певною мірою для найбільш уразливих». І тут, зауважують аналітики, напрошується оптимальний вихід: забезпечення максимально можливої свободи для цього самого виживання.

Але чи є необхідний потенціал (та й бажання!) самозабезпечення у широких верств російського населення, що звикло до державної «зрівнялівки» на певному рівні прожиткового мінімуму? Висновок Федора Лук'янова тут досить обережний: «Але ж свобода для громадян вимагає довіри: держави до них та їхньої до держави. З цим у нас завжди були проблеми у обидві сторони» [1].

Відтак російські аналітики змушені визнати хронічний гандж російського шляху «суверенної демократії» по-путінськи: відсутність належної здатності до самоорганізації суспільства. Держава завжди тримала процес зародження громадянського суспільства стриноже-

ним. На певному етапі завжди приходила «тверда рука», яка слугувала успішним соціальним менеджером. Спроби ліберальних сил, сформувати громадянське суспільство на кшталт західного, після путінських зачисток «залишили неприємний присмак в усіх учасників і закінчилися нинішньою вакханалією «іноагентства». Коли ж громадянську складову суспільства береться оркеструвати сама держава, то зазвичай виходять чергові бюрократизовані структури під чиновницьким кураторством». Такий шлях не призводить до розширення можливостей самоорганізації суспільства.

Недовіра кремлівських володарів до здатності російського суспільства вдіяти щось самостійно спонукає номенклатуру, сформовану здебільшого в середовищі спецслужб, вдаватися до звичних для них методів вирішувати назрілі проблеми країни шляхом «спеціальних операцій». У низці випадків такі дії давали певний результат, що правда зазвичай при вирішенні завдань тактичного порядку. Коли ж мова йде про завдання стратегічні, а надто питання війни і миру, за словами Лук'янова, «така методологія стає ризикованою. Навіть якщо після прийняття «спеціальних рішень» суспільство мобілізується на підтримку засобами пропаганди. Так можна забезпечити лояльність, але не причетність. Між тим без причетності громадян розкрити потенціал держави за умов гострої кризи не вдасться» [1].

Отже, перед внутрішньою політикою Росії у всій повноті постала проблема створити новий баланс між суспільством і державою, що був би заснований на якісно новому рівні довіри. До останнього часу вирішити це завдання не вдалося.

Зовнішня політика. Провал зовнішньополітичної авантюри проти України (та й демократичного Заходу в цілому!) спонукав російських аналітиків до просування нових ідей і пропозицій. Як би це не було ризиковано, але висловлюються думки, що «для Росії на очікуваний період закінчується зовнішня політика у звичній нам формі. Звична форма – це багатолітня (ще з 1990-х рр.) робота щодо повернення нашої країни на значимі позиції у світі. Відновлення статусу замість того, що був втрачений із розпадом СРСР» [1]. Тут аналітики-пропагандисти втішаються тим, що всередині минулого десятиліття відбувся процес «вставання з колін», що знайшло свій вияв і у результатах «точкових операцій і економічних оборудок». На цих окремих напрямках, вважають вони, «Росія добила ся видного місця, хоча й не

провідної ролі у міжнародній системі» [1]. Однак на якийсь значимий прорив сподіватися було мало ймовірно.

Брутальне вторгнення в Україну різко змінило пріоритети зовнішньої політики: «Тепер це втрачає смисл. Напрацьоване за минулі роки почасти анульовано катаклізмом, почасти зберігає значення, але у значно меншій мірі, ніж в минулому. Світові зміни розпочалися (ота сама зрушена лавина) й інтенсивність їх така, що впливати на них наразі практично неможливо – не лише Росії, але, далєбі, нікому» [1].

Навряд чи в цьому судженні можна погодитись із російськими аналітиками. Впливатимуть на світовий розвиток країни, які довели свою здатність забезпечити новітні технологічні зміни та високий рівень життя й добробуту народу. Однак слід прислухатись і до нових суджень старих клеветів Кремля: «На зміну «зовнішньої політики» Росії приходить її «міжнародне становище» – навколишні обставини, на котрі слід реагувати: пристосовуватися, використовувати, стримувати, упереджувати тощо» [1].

Отже, дехто в Росії зрозумів обмежені можливості формувати світ згідно російських лекал, а віддає перевагу пристосуванню до зовнішніх викликів і наявних внутрішніх можливостей. Насамперед до того, що місце Росії в світі не може не змінитися. Багато в чому непередбачувано змінюється й сам світ. Російська агресія проти України порушила масу проблем, а далі потік подій набув уже власної динаміки глобального здвигу. Була перейдена точка неповернення при ймовірних багатоваріантних результатах.

Тож в Росії стали подекувати, що доведеться відмовитися від храпистої дипломатії, а більш зважати на реальний потенціал Росії у світовому контексті. Насамперед мова може йти про саме виживання РФ, її розвиток, збереження себе в якості значимого елемента світового ландшафту. Іншими словами, майбутнє Росії, її місце на політичній карті світу залежатиме здебільшого від успіхів у внутрішній політиці, а не від окреслювання схем того чи іншого варіанту світоустрою.

Нині приходить розуміння того, що співвідношення сил у світі досить відчутно змінюється. Відтак і риторика російських аналітиків є іншою: «Наступна фаза розвитку Росії у світі буде тривати не тридцять років. Усе дуже прискорилося, і у найближчі пару років стане зрозуміло, на яку траєкторію вийде наша країна» [1].

Початок осмислення й переосмислення ролі Росії у світі покладено. Коли і які будуть результати – прогнозувати поки зарано. На це все вельми потужно будуть впливати перебіг та результати подій нинішньої війни. Тож дочекаємось перемоги України.

Використані джерела та література:

1. Лукьянов Ф.А. На передовой. *Россия в глобальной политике*. 2022. Т. 20. № 3. С. 5–10
2. Тренин Д.В. Кто мы, где мы, за что мы – и почему. *Россия в глобальной политике*. 2022. Т. 20. № 3. С. 32–42.
3. Тренин Д.В. «Переиздание» Российской Федерации. *Россия в глобальной политике*. 2022. Т. 20. № 2. С. 27–33.

М.С. Держалюк

д.і.н.,

головний науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ РФ – РЕЗУЛЬТАТ ЗГУБНОЇ ПОЛІТИКИ ЇЇ НИНІШНЬОЇ ВЛАДИ

Висвітлюються демографічні проблеми РФ. Виділяються основні їх причини і наслідки. Відзначається, що показники прискореного скорочення чисельності населення настільки стрімко розвиваються, що стали наближатися до рівня воєнного стану СРСР у 1944 р. Депопуляція населення є найбільш небезпечною проблемою для сучасної РФ. Результати перепису населення РФ (15 жовтня – 14 листопада 2021 р.), що його чисельність складає 147 млн. чол., піддаються сумніву.

Ключові слова: РФ, соціально-економічна сфера, демографічна криза, проблеми регіонів, причини і наслідки, шляхи подолання.

Demographic Problems of the Russian Federation Are a Result of the Ruinous Policy of Its Present Administration

The article describes demographic problems in Russia. There are following reasons for ill demographic tendencies in Russia flagged out in the article. The